

TANZİMAT DÖNEMİ SANAYİLEŞME POLİTİKASI 1839 - 1876

Rıfat ÖNSOY *

Gerek Tanzimat, gerekse Islahat Fermanı'nda İmparatorluğun sanayileşmesi ile ilgili hususlara yer verilmemiştir. Ancak Tanzimat Dönemi devlet adamlarının sanayileşmenin idrakında olmadıkları söylenemez. Zira 19. yüzyıl politikada olduğu gibi ekonomide de insiyatifin Batı'ya geçtiği bir dönem olmuştur. Bunun neticesinde başta İngiltere olmak üzere seri üretime geçen Batı Avrupa devletleri diğer ülke pazarlarını denetimlerine aldılar. Bu cümleden olarak Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan ticarete üstünlük İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi devletlere geçti. Özellikle yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticari faaliyetlerini sınırlayan tahditler 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşması ile kaldırılınca ecnâbi mamullerin Osmanlı pazarlarına yerleşmesi kolay oldu. Avrupa'nın ucuz ve kaliteli ürünleri Osmanlı pazarlarında yerli mallarla rekabete girişerek onun iç pazar alanlarını daralttı. Diğer taraftan Avrupa'nın gelişen sanayi ve çoğalan nüfusu ham madde ve besin ürünlerine olan ihtiyacı artırınca Osmanlı İmparatorluğu dış pazarlara açıldı. Ne varki üretim iç ve dış pazar ihtiyacını karşılayamayınca yerli sanayi ham madde bulmak gibi önemli bir sorunla karşı karşıya kaldı.

Osmanlı İmparatorluğu'na gelince, özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında birbirini takip eden iç isyan ve savaşlar yüzünden dağılma tehlikesiyle karşı karşıya geldi. Bu dağılmayı durdurmak veya geciktirmek amacıyla girişilen ıslahat hareketleri ise beklenen neticeyi vermedi. Bu bakımdan Babıâli, ülkenin yarı sömürge haline getirilmesine uzun süre seyirci kaldı. İmparatorluk ekonomisinin aleyhine gelişme gösteren bu durumun bir neticesi olarak başta dokuma sektörü olmak üzere çeşitli branşlarda kayda değer gerilemeler görüldü. Meselâ gelişmiş bir ipekçilik merkezi olan İşkodra'da 1812 yılında 6000 ipek tezgâhı varken bu sayı daha aradan on yıl geçmeden 400'e düşmüştü.¹ Yine aynı şekilde Tırnova'da 1812'de 2000 olan dokuma tezgâhı sayısı 1830'lu yılların başında 200'e inmişti.² İmparatorluğu gezen diğer yabancılar da bu duruma dikkati çekmişlerdi. Nitekim Charles Texier Anadolu'da seyahat ederken 1836'da gördüğü Ankara'yı şöyle anlatmaktadır: "*Geçen yüzyılda Ankara'da çeşitli Avrupa kuruluşları faaliyet halindeydi. Şimdi bunlardan hiç birisi kalmamıştır. O zamanlar 25.000 balyadan fazla kumaş, çorap v.s. gibi mamul eşya ihraç edildiği halde, bu sayı bugün 5.000 balyaya düşmüştür.*"³ 18. yüzyılın sonlarındaki Osmanlı İmparatorluğu'nu anlatan Elias Abesci'de Avrupa rekabeti hakkında: "*Halkın ve ordunun kullandığı yün çuhalar son zamanlara kadar Edirne, Selânik ve İstanbul gibi*

* Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü.

1. David Urquhart, *La Turquie*, Paris 1863, s.53.

2. Aynı yer.

3. Charles Texier, *Asie Mineure*, Paris 1882, s.492

merkezlerde dokunurdu. Fakat bu sanayi kolu pazar arayan Avrupa mamullerinin rekabeti karşısında sükut etti" demektir.⁴ Bütün bu gelişmelerin bir neticesi olarak ülkede işsizlik artmağa ve dış ticaret dengesi İmparatorluğun aleyhine bozulmaya başladı. Tanzimatçılar İmparatorluğun içinde bulunduğu bu kötü ekonomik duruma Devletin uzunca bir sulh dönemine girdiği 1840'ların ortalarına doğru çözüm arama ya koyuldular.

Tanzimat Dönemi devlet adamları tarafından "Sanayii Güçlendirme Operasyonu" olarak nitelendirilebilecek bu çalışmaları iki döneme ayırmak mümkündür:

- I. Dönem 1840-1860 yılları arası,
- II. Dönem 1860-1876 yılları arası.

1840-1860 yılları arasında uzanan ilk dönemde devletçiliğin ağır bastığı, yani devletin eskiden olduğu gibi ihtiyacı olan malları üretmek amacıyla fabrikalar kurma veya mevcutları modernize etme yoluna gittiği görülür. Devletin bu girişimi, Batı'daki üretim usullerinin Osmanlı geleneksel üretim usulüne üstünlüğünün anlaşılmağa başladığı bir döneme rastlamaktadır. Başka bir deyişle bu teşebbüs, Avrupa devletlerinin Osmanlı pazarlarını ele geçermek için mücadele verdikleri bir sırada karşı tedbir olarak düşünülmüştür. Bu konudaki belli başlı çalışmaları şöyle özetlemek mümkündür.⁵

- İslimiye'de II. Mahmut zamanında kurulan bir yün-iplik ve dokuma fabrikasının Avrupa'dan celbedilen modern makinalarla techiz edilerek Fabrika Müdürlüğüne Avrupa'yı yakından tanıyan Kâmil Paşa'nın getirilmesi,
- muhtemelen 1840'ların ortasında üretime geçen, demirdöküm ve dokuma atölyeleri ile bir tersaneden müteşekkil Bakırköy Sanayi Sitesinin kurulması,
- ordunun ihtiyacı olan demirden mamul araç-gereç ve silahların yapımı amacıyla Zeytinburnu Sanayi Sitesinin kurulması,
- yine ordunun kumaş ihtiyacını karşılamak gyesiyle 1843'de İzmit Çuha Fabrikası'nın kurulması,
- aynı şekilde 1840'ların ortasında faaliyete geçtiği zannedilen Hereke Dokuma Fabrikası'nın Avrupa'dan getirilen modern makinalarla donatılması,
- Çubuklu Billur Fabrikası'nın kurulması,
- 1842'de Balıkesir Çuha Fabrikası'nın üretime başlaması,
- Beşiktaş'ta bir demir dökümhanesinin kurulması,
- Varna yakınlarında oniki fırınlı demir dökümhanelerin kurulması,
- 1846'da İzmir Kağıt Fabrikası'nın kurulması ve
- kumaş fabrikalarının ihtiyacını karşılayabilmek amacıyla 1852'de Bursa'da bir İpek İpliği Fabrikası'nın kurulması.

Bu sanayi tesisleri kurulurken hammadde ihtiyacı da düşünülmüş olacak ki yabancı uzmanların yardımıyla Ereğli'de kömür araştırmalarına hız verildi. Kumaş

4. Elias Abesci, *Etat Actuel de L'Empire Ottoman*, Cilt II, Paris 1792, s.231

5. O.Celâl Saraç, "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat*, İstanbul 1940, s.423, v.d.; Edward C.Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, sayı 82, 83, 84, s.16 v.d. (Ter:Y.Cezar); Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1970, s.109, v.d.

fabrikalarında işlenecek kaliteli yün elde edebilmek amacıyla İstanbul ve Bursa yakınlarında modern koyun çiftlikleri kuruldu.⁶ Bursa ipekçiliğini ıslah etmek için 1844 yılında Fransız uzmanlar nezaretinde kurslar düzenlendi. Ne varki bu geniş kapsamlı sanayileşme programı hedefine ulaşamadı. Zeytinburnu Fabrikaları mamulleri ithal edilenden yaklaşık %30 daha pahalıya mal edildiği için rekabete dayanamadı. Bursa İpek İpliği Fabrikası bir deprem sonucu yıkıldı. Balıkesir Çuha Fabrikası ve Beşiktaş Demir Dökümhaneleri kötü idare yüzünden kapatıldı. Kaliteli yün elde edebilmek amacıyla modern çiftlik kurma girişimleri başarısızlıkla neticelendi.⁷ Teknolojik yetersizlik sebebiyle maden ocaklarından randıman alınamadı. Ayakta kalabilen Hereke, Feshane ve Baruthane gibi mazı büyük tesisler ancak Devlet desteğiyle faaliyetini sürdürebildiler. Bu başarısızlığın sebebi ileride etraflı bir şekilde ele alınacağı gibi, bilgi ve tecrübe yetersizliği, Avrupa rekabeti ve Devletin yanlış ekonomik politikası idi. Nitekim bu konuda 1848 yılında, İzmir Çuha Fabrikası'nda çalışmış Belçikalı bir işçi hatıratında, *"İngiltere ve Fransa'dan getirilmiş en modern makinalara sahiptik. Kaliteli yün Saksonya ve diğer üretici ülkelerden ithal edilmekteydi. Onu işleyen biz Fransız ve Belçikalıydık. Bu, Avrupa makinalarında, Avrupa malzemesi kullanarak, becerikli Avrupa elleriyle Türkiye'de dokunmuş bir kumaştı"* demektedir.⁸

Batı'nın üretim metot ve usullerini alarak, Osmanlı ekonomisine rekabet gücü kazandırmayı amaçlayan bu çalışmaların büyük ölçüde başarısızlığa uğraması ülkeyi adeta açık bir pazar haline getirdi. Bunun neticesi olarak başlangıçta etkisini daha çok dokuma sanayiinde gösteren Avrupa rekabeti diğer branşlara ve İmparatorluğun en uzak köşelerine yayılmağa başladı. 1860'lı yıllarda geleneksel Osmanlı sanatlarında önemli gerilemeler olurken, meslek erbabındanda işsiz kalanların sayısı gün geçtikçe artmağa başladı. Bu konuda Namık Kemal, *"...biz ziraatte olduğu gibi sanatta dahi vaktiyle kendi yağımızla kavrulurduk. Hemen her ihtiyacımızı ifa edecek tezgâhlarımız vardı. Yirmi-otuz senede onların hemen cümlesi mahvoldu"* derken⁹ Osman Nuri'de bu çöküşü İstanbul için sayısal olarak şöyle ifade etmektedir: *"İstanbul ve Üsküdar'da min-el-kadim 2750 adet kumaşçı tezgâhı bulunarak bu sanatla islâm ve hristiyan teb'ayı Devlet-i Aliyye'den 3500 kadar nüfus taayyüş etmekte iken, 30-40 sene zarfında bu tezgâhlar 25'e ve kumaşçı esnafta usta ve kalfalar olarak 40 nefere tenezzül etmiş ve kemhacı esnafının 350 tezgâhı olup, kendileri 700 nüfusu mütecaviz olduğu halde şimdi dört tezgâh ile sekiz kişi kalmış ve 120 nüfusu havi olan çatma yastıkçılar 14 nefere ve 60 kadar tezgâhları dahi sekize tedenni eylemiş"*¹⁰

Tanzimatçılar ekonomiyi içinde bulunduğu bu darboğazdan kurtarabilmek amacıyla 1860'ların başından itibaren bir takım yeni tedbirler aldılar ki, bunları şu şekilde sıralamak mümkündür:

6. E.C.Clark, a.g.m., s.19

7. E.C.Clark, a.g.m., s.22

8. E.C.Clark, a.g.m., s.24

9. Namık Kemal, *Hürriyet*, No.7, 21 Rebiülâhir 1285, (İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar" *Tanzimat*, s.826'dan naklen).

10. Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-u Belediye*, Cilt I, İstanbul 1922, s.760

- a) İthal gümrüğünün artırılması,
- b) İmparatorluk'da üretilen malların kalite, çeşit ve fiyatlarını görmek, üreticinin sorunlarını tesbit etmek, başarılı olanları ödüllendirmek amacıyla İstanbul'da bir sergi açılması,
- c) Sanayi ihtiyacı olan kalifiye eleman yetiştirmek amacıyla sanayi mekteplerinin açılması,
- d) İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun kurulması,

1838 yılında önce İngiltere ile akdedilen, daha sonra da diğer Avrupa devletlerine aynen uygulanan ticaret anlaşması hükümlerine göre, Osmanlı Devleti ithalattan %5, ihracattan da %12 gümrük alacaktı. Osmanlı ekonomisinin içinde bulunduğu şartlar gözönüne alınmadan, tamamen serbest ticaret esaslarına göre hazırlanan böyle bir anlaşmanın ülkenin iktisadi menfaatlerine aykırı olduğu görüşü daha aradan yirmi yıl geçmeden ağırlık kazanmış ve 1861'den itibaren ilgili devletlerle yapılan yeni ticaret muahedelerinde, ithal gümrüğü %8'e yükseltilmiş, ihraç gümrüğünün ise her yıl %1 azaltmak suretiyle sekiz yıl sonunda %1'e indirilmesi kabul edilmiştir¹¹. Bu teşebbüs yerli sanayi yabancı mamullerin rekabetinden korumak gayesiyle devletçe alınmış ilk tedbir olması bakımından önemlidir.

Ülke ürünlerini teşhir etmek, üreticinin sorunlarını belirlemek, başarılı olanlara ödüller vermek amacıyla uluslararası nitelikte ilk sergi 28 Şubat 1863 tarihinde İstanbul'da açıldı. (Sergi-i Umumi-i Osmani). Avrupa'daki benzerlerine göre tertip edilen İstanbul Sergisi beş ay gibi uzun bir süre açık kalmış ve İmparatorluğun çeşitli bölgeleri ile bazı yabancı ülkelerden gönderilmiş yaklaşık onbin kalem ürünü ilk defa bir arada görmek mümkün olmuştur. Tesbit edilen ürünlerin çeşit ve kalitesi İmparatorluğun, geniş hammadde kaynakları olan, sanayi bakımından kendi kendine yetebilecek güce sahip, verimli toprakları bulunan bir ülke olduğunu göstermiştir. Bu Sergi sayesinde o zamana kadar ithal edilen bazı malların yerli kaynaklardan karşılanabileceği anlaşılmış, İmparatorluğun bazı bölgelerinde yetişmeyen veya sıkıntısı çekilen ürünlerin diğer bölgelerden temin edilebileceği görülmüştür. Bazı bölgelerde üretilen mallarında islah muhtaç olduğu müşahade edilerek bunlara ilgililerin dikkati çekilmiştir. Sergiye gelen esnaf, san'atkâr ve iş adamları birbirleriyle tanışmış ve devlet ricaliyle yaptıkları görüşmelerde sorunların dile getirmek fırsatını bulmuşlardır. Sergide Avrupa alet ve makinalarında teşhiriyle aramızdaki teknik mesafenin büyüklüğü yakından görülmüştür. Sergi dolayısıyla yabancı basın tarafından Avrupa kamuoyunun dikkati Osmanlı İmparatorluğu'na çekilmiş, bunun neticesinde birçok siyasetçi ve iş adamı İstanbul'a gelmiştir. Yerli mallar için yabancı ülkelerde pazar bulma şansı doğarken, Avrupa alet ve makinalarının Osmanlı İmparatorluğu'nda istihdam edileceği anlaşılmıştır. Burada temas edilen çeşitli yönleriyle serginin amacına ulaşan önemli bir olay olduğu söylenebilir¹².

11. Daha geniş bilgi için, Süleyman Sudi, *Defter-i Muktesid*, Cilt III, İstanbul 1307, s.20, v.d.

12. Daha geniş bilgi için, Rifat Önoy, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Katıldığı İlk Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osmani" (1863 İstanbul Sergisi), *Belleten*, Cilt XLVII, sayı 185 (1988).

Sanayi mektepleri sanayi tesislerinde ötedenberi ihtiyaç duyulan kalifiye elemanı yetiştirebilmek gayesiyle Tanzimat Döneminde açılmış eğitim kuruluşlarıdır. Bu konuda ilk teşebbüsün 1847'de yapıldığı bilinmekteyse de netice alınamamıştır. Sanayi mektepleri konusunda ikinci adım Mithat Paşa'nın valiliği zamanında Niş'de 1863 yılında açmış olduğu islahhane ile atılmıştır. Bunu 1864'de Rusçuk ve daha sonra Sofya, Selânik ve Şam islahhanelerinin açılması takip etmiştir. Ne varki, bu islahhaneler gereken ilginin gösterilememesi üzerine kimsesiz çocuklara bazı pratik bilgiler veren küçük atölyeler olmaktan öteye gidememişlerdir. 1868'de İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun girişimiyle kurulduğu anlaşılan İstanbul Sanayi Mektebi daha fazla gelişmiştir. Mektepde demircilik, marangozluk, dökmeçilik, makinacılık, mimarlık, terzilik, kunduracılık ve mücellitlik şubeleri açılarak buralarda nazari ve uygulamalı dersler verilmiştir. İlgii artırabilmek amacıyla talebelere burs tahsis edilmiş, mezunlarada iş yeri açma kredisi sağlanmıştır. Taşradan gelen ve kimsesizler için de yatılı bir kısım açılmıştır. Bütün bu gayretlere rağmen gerek İstanbul Sanayi Mektebi, gerekse daha öncekiler kendilerinden beklenileni veremiyerek daha çok ileride açılacak olan teşkilâtli sanayi mekteplerinin öncüleri olmuşlardır¹³.

1864-1873 yılları arasında faaliyet göstermiş olan İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun kuruluş amacı "Dersaadet'de bulunan sanayi-i mütenevvia erbabının hayli zamandan beri bazı esbab-ı mania ile düşar oldukları tenezülâtın indifaiyle islah-ı sanat ve terviç-i ticaretlerine bir tarik-i teshil bulunmak ve bu matlabın husulünden sonra şu islahat derece derece Memâlik-i Mahruse esnafına dahi tamim olunmak..."¹⁴ şeklinde özetlenmiştir. Komisyon ilk iş olarak gittikçe küçülen ve etkinliğini kaybeden sanayi erbabını şirketler halinde birleştirme meselesini ele almıştır¹⁵. İslah-ı Sanayi Komisyonu'nun bu çalışmalarında daha önce İngiltere ve Almanya gibi ülkelerde yapılan çalışmaları örnek aldığı anlaşılmaktadır. Bilindiği üzere 1843'de 28 İngiliz dokumacı birleşerek bir şirket kurmuş, bunu Almanya'da 30.000 küçük işyerinin 200 şirket halinde birleşmesi takip etmiştir¹⁶.

Burada dikkati çeken diğer bir husus, Tanzimatçıların birinci dönemde, yani 1840-1860 yılları arasında sanayileşmeyi devlet vasıtasıyla gerçekleştirmeye çalıştıkları halde 1860'dan itibaren daha çok özel teşebbüse ağırlık vermeleridir. 1868 yılında Evkaf Eski Nazırı Rıza Bey'in Başkanlığa getirilmesiyle Komisyon yoğun bir şirketleştirme faaliyetine girişmiştir. Bu şirketlerden bazıları kuruluş tarihlerine göre¹⁷:

Şimkeşhane ve klabdancı şirketi	2 Ramazan 1283 (1866)
Saraçlar	" 22 Safer 1284 (1868)
Kumaşçılar	" 16 Zilkade 1284 (1868)

13. Bayram Kodaman, "Tanzimattan II. Meşrutiyete Kadar Sanayi Mektepleri" *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Semineri (1071-1920)*, Ankara 1980, s.287 v.d.

14. Takvim-i Vakayi, 9 Şaban 1285, def'a 1027

15. Başbakanlık Arşivi, Meclis-i Mahsus 1489

16. Adnan Giz, "1868'de İstanbul Sanayicilerinin Şirketler Halinde Birleştirilmesi Teşebbüsü", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 15 Aralık 1968, sayı 34

17. Osman Nuri, a.e., s.748

Dökmeciler	"	21 Zilhicce 1284 (1868)
Demirciler	"	6 Muharrem 1285 (1869)
Tabakçılar	"	21 Şevval 1287 (1870)
Debbağçı	"	28 Muharrem 1290 (1873)

Bu şirketleştirmeye hareketi gerek Devlete, gerekse küçük sanayi erbabına bir takım yeni imkânlar getirecekti ki, bunları şu şekilde sıralamak mümkündür¹⁸:

- 1- Hükümetin karşısında sayısı az fakat güçlü kuruluşlar bulunacaktı. Devlet bu kuruluşların korunması ve gelişmesi için gereken tedbirleri alabilecekti,
- 2- Şirketler halinde birleşen küçük esnaf imkânlarını bir araya toplayarak, makina ve ham madde ithal edecek, böylece iş yerlerinin makinalı üretime geçmesi sağlanmış olacaktı,
- 3- Loncaların ortadan kalkmasıyla çırak ve kalifiye işçi yetiştirme yolu kapanmıştı. Sanayicilerin birleşmesi her sanat dalı için gerekli okulların kurulmasını ve yetiştirilmesini sağlayacaktı,
- 4- Mamullerin standardı, maliyet ve satış fiyatları belirli bir düzene bağlanacak, devlet ihtiyaçlarını bu kuruluşlardan satın alacaktı,
- 5- Yine loncaların dağılması sonunda ortadan kalkmış olan dayanışma ve yardımlaşma tekrar kurulabilecekti.

Osmanlı sanayi kolları arasında en eski, aynı zamanda en yaygın olanı dericilikti. Dericilikte üretim, iç pazar ihtiyacını karşıladığı gibi önemli miktarda ihraç da edilmekteydi. Gerek hayvancılığın yaygın olması, gerekse debbağlık maddeleri kestane, sumak, çam, meşe ve özellikle palamutun bol miktarda bulunması dolayısıyla küçük iş kolları halinde İmparatorluğun hemen her tarafında icra edilen debbağat 19. yüzyılın ortalarından itibaren üretimde modern usullere geçilememesi, hayvanların bakımsızlığı gibi sebeplerle bir kriz devresine girmişti. Bu bakımdan durumu öncelikle ele alınan İstanbul deri sanayicileri onbin altın sermayeli bir şirket halinde birleştirilmişlerdi. Yüksek vasıflı deri imal edildiği gibi birinci yılın sonunda her hisseye %51,5 kâr verilmişti. Şirketin sermayesi de 35 bin altına yükseltilmişti¹⁹. Bu başarı üzerine Bursa, İzmir, Edirne, Diyarbakır, Ankara ve Kayseri derici esnafının da şirketler halinde birleştirilmesi için çalışmalara başlanmıştır²⁰.

Ayrıca daha önce maden eşya sanayicileri ve dökümcüler, saraçlar, altın varakçılar, balmumcular, pamuklu ve ipekli dokuma sanayicileri şirketi halinde birleşmek için Komisyona başvurmuşlardı. Bunlardan demirciler 25.000 altın sermayeli bir şirket kurarak telgraf telleri, ray, demir araba ve zıhlı elbise gibi şeyler imal etmeyi kararlaştırdılar. Balmumcu esnafı da 15.000

18. Adnan Giz, a.g.m.

19. Başbakanlık Arşivi, İrade-i Dahiliye No: 41 154

20. Aynı yer

lira sermayeli ispermecet mumu üretimine teşebbüs etti.²¹

Yeni şirketlerin kurulmasını teşvik, mevcutların gelişmesine imkân sağlamak amacıyla aşağıdaki imtiyazlar verilmişti²²:

- 1- Teşkil olunan şirketlere on iki yıl müddetle imtiyaz verilecekti.
- 2- İmal edecekleri eşya ile dışarıdan ithal edecekleri makina, alet ve maddeler altı yıl müddetle damga ve gümrük resminden muaf tutulacaktı,
- 3- Esnafın usta, kalfa ve çıraklarında kaabiliyetli görülenlerin eğitilmesi amacıyla bir mektep açılacaktı,
- 4- Resmi daireler ihtiyacı olan eşyaları tercihen bu şirketlerden alacaklardı.

Bu maddeler tetkik edildiğinde, bunların 1913 yılında kabul edilen Teşvik-i Sanayi Kanunu'nda yer alan başlıca hususları oluşturduğu görülür. Ne varki Devletin ilgisinin gittikçe azalması üzerine bu önemli kuruluş faaliyetini kısa bir süre sonra durdurmak zorunda kaldı. (1873). Böyle olunca da büyük ümitlerle kurulan şirketler kendi kaderleriyle başbaşa bırakıldılar.

Konuyu kısaca özetleyecek olursak denilebilir ki; Tanzimatçılar gittikçe kuvvetlenen Batı rekabeti karşısında yerli sanayi ancak Avrupa'nın üretim teknik ve metodlarını alarak seri imalâta geçmesi suretiyle tutunabileceğine inanmaktaydılar. Bu bakımdan 1840-1860 yılları arasında devletçiliğin ağır bastığı bir sanayileşme politikası takip ettiler. Ne varki çoğu Avrupa'dan satın alınan makinalarla teçhiz edilen, yabancı işçi ve mühendisler tarafından işletilen tesislerden beklenen netice hasıl olmadı. Bunun üzerine Osmanlı Devleti 1860'lardan itibaren bir takım yeni tedbirler aldı ki, bunlar içerisinde en önemlisi İslah-ı Sanayi Komisyonu nun kurulmasıdır. Avrupa'daki benzerlerine göre teşkilâtlandığı anlaşılan Komisyon ilk iş olarak Batı'da olduğu gibi durumu gündün güne daha da bozulan küçük esnafı şirketler halinde birleştirme meselesine eğildi. Ancak alınan bütün olumlu neticelere rağmen Devletin ekonomi politikasındaki istikrarsızlık yüzünden büyük ümitlerle kurulan bu Komisyon 1873'de feshedildi. Tanzimatçıların bu girişimlerinde başarılı olamayışlarını çeşitli yönlerden izah etmek mümkündür. Herşeyden evvel sanayileşme bazı maddi ve gayri maddi şartların mevcudiyetine bağlıdır. Maddi şartlar arasında işlenecek hammadde ve ara malları, girdi ve çıktılarını kolayca taşınmasını sağlayacak bir ulaştırma şebekesi, haberleşme tesisleri, sanayi kuruluşlarının sermaye ihtiyaçlarını karşılayacak finansman müesseseleri, enerji ihtiyacını karşılayacak alt yapı tesisleri ve mamullerinin satılacağı büyük pazarlar bulunmaktadır. Gayri maddi şartlara gelince, bunların başında sanayi tesislerinin kurulması ve işletilmesi için işletmecilik hizmetleri gelmektedir. Halbuki 19. yüzyıl Osmanlı toplumunda bu şartların pek çoğu gerçekleştirilememiştir.

21. Başbakanlık Arşivi Meclis-i Mahsus 1489; Adnan Giz, "İslahı Sanayi Komisyonu", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, 15 Kasım 1967, sayı. 33

22. Osman Nuri, a.e., s.749.

Osmanlı sanayinin gelişmesini engelleyen diğer faktörlere gelince, bunların başında yabancı devletlerle imzalanan ticaret anlaşmaları gelmektedir. Zira düşük tutulan ithal gümrüklerinden istifade eden Avrupa mamulleri kısa zamanda Osmanlı pazarlarını ele geçirerek yerli malları saf dışı etmeğe muvaffak olmuştur.

Batılılaşma hareketleriyle birlikte 19. yüzyılda askeri ve sivil kesimin kıyafetlerinde Batı modelinin alınması, bazı Avrupa usul ve adetlerinin Osmanlı toplumuna girmesi de Avrupa mallarının kullanımını artıran bir amil olmuştur.